

Lechosław Jocz

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża
Gorzów Wielkopolski
Max-Planck-Institut für Menschheitsgeschichte
Jena

System samogłoskowy współczesnych gwar zaborskich

1. Wstęp

Niniejszy artykuł jest pobocznym pokłosiem badań terenowych na obszarze gwar kaszubskich, wykonanych przeze mnie w listopadzie 2014 roku w ramach projektu *Sound Comparisons Project*, realizowanego w Instytucie Antropologii Ewolucyjnej im. Maksa Plancka w Lipsku. Badania te polegały na zebraniu nagrań ok. 150 słów i form z przygotowanej uprzednio listy (zadaniem informatorów było przetłumaczenie na kaszubski podanych przeze mnie form polskich)¹. Informato-

¹ Odpytywana lista to: *jeden, dwa, trzy, cztery, pięć, sześć, siedem, osiem, dziewięć, dziesięć, sto, mój, twoja, wasi/wasze, swoje, na lewo, ja, mnie/mi, nas, ty, jego/niego, nie, gdzie, tam, i, w morzu, głowa, nos, ucho, łzy, język, zęby, broda, ręce, kolano, krew, serce, pies, wilk, mysz, ryby, krowa, owca, jajka/jaja, róg, skrzydło, pióro, wełna, imię, słowa, świat, brat, bracia, dzień, dni, noc, czas, rok, godzina, lato, zima, słońce, miesiąc, niebo, woda, rzeki, jezioro, jeziora, morze, ogień, dym, popiół, kamień, ziemia, piasek, złoto, śnieg, lód, wiatr, grom, chleb, mięso, sól, ziarno, miód, słoma, kora, korzeń, cierni, dęby, trawa, pola, stół, igła, koło, gra, gród, miasto, czarna, biały, zielony, żółty, długi, cienki, szeroki, ostra, tępy, młody, stary, żywy, święty, goły/nagi, miły, dobre, wierne, pełna, dalekie, bliskie, ciepła, suchy, mokre, słodki, błogi, nowy, jest, byli, stojcie, siądźcie, padasz, leżysz, pływał, lata, leci, jem, pijemy, ssie, pluj, spala, żyje, martwa, wierzysz, słuchaj, śmieje się, dam, szyje, tarł, kopiemy, boimy się, oddychaj, zamarzło, związany, pisz. Lista ta nie była stworzona z myślą o badaniach nad zróżnicowaniem fonetycznym gwar kaszubskich, jej głównym*

rami były cztery osoby w wieku ok. 60 lat: dwaj mężczyźni z Czyczków (oboje rodzice z Czyczków; w tekście oznaczeni symbolami *C1* i *C2*), mężczyzna z Brus (ojciec z Czyczków, matka z Brus; w tekście oznaczony symbolem *B*) oraz kobieta zamieszkała w Czyczkowach, ale pochodząca z Czarniża (oboje rodzice z Czarniża; w tekście oznaczona symbolem *CZ*). Dało to ostatecznie łącznie około tysiąca jednostek samogłoskowych (z tej liczby analizom akustycznym poddałem 530 fonów)². Choć przebadany materiał nie pozwala na wyciągnięcie ostatecznych wniosków we wszystkich zagadnieniach szczegółowych, to większość istotnych kwestii możemy na jego podstawie rozstrzygnąć z całkowitą lub dużą pewnością. Taki – w pewnej mierze wstępny – opis pozwala poza tym na wyznaczenie aktualnych zagadnień badawczych i stworzenie ram dla przyszłych badań, co stanowi wartość samą w sobie. Zaznaczyć przy tym należy, iż niniejszy artykuł stanowi pierwsze oryginalne opracowanie fonologiczne jednej z gwar południowokaszubskich od kilkudziesięciu lat i pierwszy opis akustyczny ich samogłosek w ogóle.

Pomiarów akustycznych dokonałem w programie Praat³, a wstępnego opracowania danych liczbowych w arkuszu kalkulacyjnym pakietu OpenOffice⁴. Normalizację wartości formantowych przeprowadziłem za pomocą internetowego narzędzia NORM (z zastosowaniem metody Lobanova z przeskalowaniem wyników na Hz)⁵. Do sprawdzania hipotez statystycznych zastosowałem program SOFA Statistics⁶ (test Manna-Whitneya).

celem były bowiem porównania ogólnosłowiańskie (przy czym przy wyborze słów bardzo istotne było istnienie we wszystkich lub jak największej liczbie języków słowiańskich pełnego odpowiednika etymologicznego w sensie morfologicznym), a w pewnym stopniu również ogólnoeuropejskie i ogólnojęzykowe. Z tego też powodu w przeanalizowanym materiale nie wszystkie zjawiska fonetyczne, interesujące z punktu widzenia gwar kaszubskich, reprezentowane są w zadowalającym stopniu.

² Z analizy wyłączyłem reakcje w oczywisty sposób błędne (tzn. niewątpliwe powtórzenia form polskich). Postąpiłem tak również w przypadku reakcji niepewnych, gdzie nie sposób było jednocześnie określić, czy dana forma lub jeden z jej morfemów składowych jest powtórzeniem formy lub morfemu polskiego, czy jest czysto kaszubska (np. gdy jakieś poświadczono w niej zjawisko, normalne również dla polszczyzny ogólnej, zostało opisane w dotychczasowej literaturze jako rodzime, ale scharakteryzowane jako bardzo rzadkie). Tego rodzaju niewątpliwe powtórzenia form polskich lub niewątpliwe formy hybrydalne – zwłaszcza przy formach niepodstawowych (dotyczy to szczególnie morfemów gramatycznych w formach przymiotnikowych) – pojawiały się bowiem z mniejszą lub większą częstotliwością niemal u wszystkich informatorów, których nagrywałem w trakcie całych badań. Woląłem więc zachować należną ostrożność. Dodać muszę, iż nie na wszystkie zapytania otrzymałem odpowiedź informatorów.

³ <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/> [dostęp 23.07.2015].

⁴ <http://www.openoffice.org/pl/> [dostęp 07.2015].

⁵ <http://lvc.uoregon.edu/norm/norm1.php> [dostęp 23.07.2015].

⁶ <http://www.sofastatistics.com> [dostęp 23.07.2015].

W artykule niniejszym używam standardowej transkrypcji IPA. Koniecznych jest tu kilka drobnych uwag. Litery [ɕ, ʐ, tɕ, dʒ] odpowiadają polskim sz, ż, cz, dż, znaki [ʃ, ʒ, tʃ, dʒ] symbolizują zaś spółgłoski mniej lub bardziej wyraźnie miękkzone. Afrykаты oznaczam za pomocą kombinacji typu [ts], w przypadku połączeń zwartej ze szczelinową używam natomiast zapisu [t-s]. Taki sam sposób notacji stosuję do rozróżniania dyftongów od połączeń dwóch samogłosek. Symbol [ə] reprezentuje dźwięk tożsamy z polskim y (w innych publikacjach stosuję w tym znaczeniu dla uproszczenia symbol [i]); tu z racji związku artykułu z portalem *Sound Comparisons Project* używam transkrypcji bardziej precyzyjnej). Litery [a] używam zgodnie ze standardem w znaczeniu samogłoski niskiej i wybitnie przedniej (odmiennie niż w innych publikacjach, gdzie oznaczam tym symbolem samogłoskę centralną czy przednio-centralną).

Dialekt zaborski⁷ udokumentowany jest już od połowy XIX wieku. Pierwsze teksty z tego obszaru – a dokładniej z pobliskiego moim punktom terenowym Leśna – zapisał Aleksander Hilferding (Гильфердингъ 1862: 149–150). Pierwszego opisu naukowego gwar zaborskich dokonał Kazimierz Nitsch (1907). Obfitego materiału dostarczają teksty zebrane przez Friedricha Lorentza (Lorentz 1924: 609–750) oraz jego prace gramatyczne, a szczególnie *Gramatyka pomorska* (Lorentz 1927–1937). Obszar zaborski reprezentowany jest licznymi punktami w *Atlasie językowym kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJK 1964–1978), należą tu m.in. Czyczkowy (punkt 144).

Dysponujemy trzema syntetycznymi opisami systemu głosowego zaborszczyzny. W pierwszym z nich reprezentują go głównie Swornegacie, poza tym Brusy, Wiele, Leśno i inne (Nitsch 1907: 112–138, 155–167). W drugim – Swornegacie, Czyczkowy i Karsin (Topolińska 1967), a w trzecim Karsin (Topolińska 1982: 48–52). W niniejszym artykule odwołuję się głównie do opracowania (Topolińska 1967), ponieważ: (1) podstawowy punkt terenowy zgadza się z moim; (2) pod względem aktualności nie ustępuje ono w zasadzie opisowi (Topolińska 1982) i oczywiście przewyższa opracowanie (Nitsch 1907); (3) jest w porównaniu z pracą (Topolińska 1982) nieporównywalnie obszerniejsze i bardziej szczegółowe; (4) jest o wiele mniej schematyczne; (5) przedstawia nie tylko wnioski, ale również proces ich formułowania; (6) zawiera elementy dyskusji naukowej i problematyzuje przyjęte rozwiązania; (7) opiera się na konkretnym, bezpośrednio dostępnym i sprawdzalnym materiale. Pozostałe źródła wyzyskuję tylko wtedy, jeśli jest to konieczne lub wnosi coś naprawdę istotnego lub ciekawego do sprawy. Dla

⁷ Choć dysponuję materiałem tylko z trzech (i to bliskich sobie) punktów terenowych, będę dla uproszczenia stosował w dalszej części pracy określenie *dialekt zaborski*, *zaborszczyzna* również w kontekście moich analiz.

oszczędności miejsca odwołania do pracy Zuzanny Topolińskiej (1967) podają w następujący sposób: (T: x) lub po prostu (x), gdzie x to numer strony.

W przypadku ogólnych odwołań do wymowy centralno- i północnokaszubskiej patrz opracowania (Jocz 2013) i (Jocz, w druku).

Podstawowym punktem terenowym dla mojego opisu są Czyczkowsy. Wybór tej okolicy uwarunkowany był skrajnym umiejscowieniem geograficznym wśród gwar kaszubskich (peryferie południowe w pobliżu granicy z obszarem polskojęzycznym, ale nie bezpośrednio przy nim), a przez to potencjalną wyrazistością cech gwarowych w stosunku do gwar mniej peryferycznych i innych dialektów kaszubskich. Zwrócić tu należy zresztą uwagę na słowa Z. Topolińskiej (116), która system głosowy Czyczków określiła mianem najcharakterystyczniejszego dla zaborskiego zespołu gwarowego.

Z. Topolińska (133) przyjmuje następujący system samogłosek ustnych:

przednie nielabializowane	tylno-centralne labializowane	tylne labializowane
i		u
é	ɚ	ó
e	ɔ	o
	a	

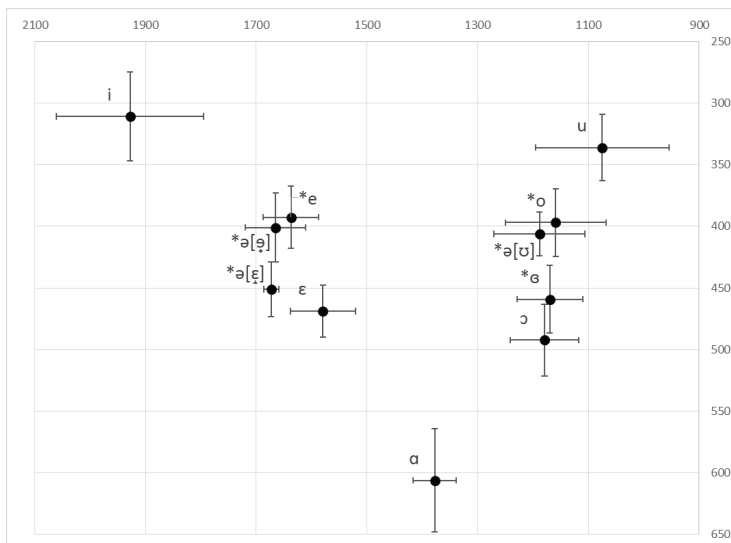
Tabela 1. System samogłosek ustnych dialektu zaborskiego wg Z. Topolińskiej (1967: 133).

W notacji IPA będę je zapisywał za pomocą symboli /i, u, e, ə, o, ε, ɛ, ɔ, a/ (w kolejności od górnego lewego rogu w prawo). W razie znaczniejszej sprzeczności obecnej wymowy z zastosowanym oznaczeniem będę stosował gwiazdkę (np. */e/); ostateczny zestaw symboli przedstawię w podsumowaniu fonologicznym. W przypadku /ə/ – przyjętego w znaczeniu symbolicznym z racji na znaczne zróżnicowanie jego realizacji – oznaczenia będę uzupełniał dodatkowymi znakami wyrażającymi jego cechy akustyczne.

Oprócz tego Z. Topolińska przyjmuje dwa „fakultatywne” samogłoskowe fonemy nosowe „/ą, ą/”, oznaczone przeze mnie jako /ã, õ/.

2. Samogłoski akcentowane

Na wykresie (1)⁸ przedstawione zostały średnie wartości F1 i F2 podstawowych jednostek samogłoskowych zaborszczyzny pod akcentem wraz z odchyleniem standardowym. Z racji braku pomiędzy informatorami istotnych różnic co do wymowy tożsamyh typów dźwiękowych przedstawiam od razu wyniki ogólne.

Wykres 1. Wartości formantowe podstawowych jednostek samogłoskowych pod akcentem.

/i/ wymawiane jest jako samogłoska przednia i wysoka. Wariantów wyraźnie scentralizowanych pod akcentem nie zanotowałem. Dotyczy to również połączeń nietypowych dla języka polskiego, jak np. w słowie *dim* [dim] ‘dym’. W przypadku wymowy [dɔ̃m] u informatora CZ mamy zapewne do czynienia z powtórzeniem formy polskiej. /u/ jest realizowane jako samogłoska labializowana, wysoka i tylna, słuchowo tożsama z odpowiednikiem polskim. W przebadanym materiale brak wariantów bardziej przednich, występujących „niekiedy” w materiale Z. Topolińskiej (133). Badaczka nie notuje ich zresztą w nowszym opracowaniu (Topolińska 1982: 50). Zachowanie się /i/ łączy zaborszczyznę z gwarami północnokaszubskimi i odróżnia od kaszubszczyzny centralnej (zwłaszcza gwar

⁸ Tu i dalej wartości F1 znajdują się w osi y, a F2 w osi x (w obu przypadkach w kolejności odwrotnej). Jednostka to Hz. Dla lepszej czytelności pozwoliłem sobie nie umieszczać opisów osi na samych wykresach.

zachodnich), wymowa /u/ zaś łączy ją z polszczyzną i odróżnia o gwar centralno- i północnokaszubskich.

/a/ to samogłoska niska i tylnio-centralna (patrz wartość F2 w stosunku do /i/ oraz /u/), [ɑ]. Przynajmniej indywidualnie jest to głoska słuchowo nieco ciemniejsza od odpowiednika ogólnopolskiego. Wahania pod względem rzędu są stosunkowo niskie (patrz wartości odchylenia standardowego). Z. Topolińska klasyfikuje ten fonem to jako labializowany (133), to jako nielabializowany (Topolińska 1982: 49). W moim materiale brak poświadczeń wymowy zaokrąglonej. Stanowi to różnicę w stosunku do północnej kaszubszczyzny i łączy ogólnie dialekt zaborski z kaszubszczyzną centralną. Od tej ostatniej⁹ odróżnia zaborszczczyznę brak wariantów typu [ɔ, ɒ] przed spółgłoskami nosowymi, np. *tam* [tɑm] ‘tam’, *kamién* [‘kɑmʲɪn] ‘kamień’, *zamarzło* [‘zɑmɑrʒwɔ] ‘zamarzło’.

/ɛ/ jest w przebadanym materiale samogłoską średnio-otwartą i wyraźnie scentralizowaną, tak że można by je zapisywać jako [ɜ, ʒ]. Jest to cecha łącząca zaborszczczyznę ze współczesnym ogólnym językiem polskim (Sawicka 2007: 307) i przeciwstawiająca ją gwarom centralno- i północnokaszubskim (zwłaszcza tym ostatnim), gdzie głoska ta jest w większej lub mniejszej mierze bardziej peryferyczna (bardziej przednia lub wyższa, ew. również dyftongiczna). Również /ɔ/, głoska średnio-otwarta, tylna i bardzo słabo – jeśli w ogóle – labializowana, tożsame jest audytywnie z odpowiednikiem polskim. Podobnie jak w przypadku /ɛ/, mamy tu do czynienia z podobieństwem do wymowy ogólnopolskiej i różnicą w stosunku do pozostałych kaszubskich obszarów dialektalnych, gdzie głoska ta wykazuje wymowę mniej lub bardziej peryferyczną.

*/e/ – pierwotnie głoska typu [e] – wymawiane jest konsekwentnie jak samogłoska średnio-zamknięta i przednio-centralna [ɘ], czyli jak polskie y. Tak opisywał */e/ już K. Nitsch (1907: 112–114), zaznaczając jednak w innym opracowaniu, iż jego percepcja danej samogłoski jest odmienna od percepcji rodzimych użytkowników kaszubszczyzny, którzy mają słyszeć w */e/ „coś z e” (Nitsch 1955: 11–12). F. Lorentz (1927–1937: 206) scharakteryzował wymowę [e] (w stosunku do [ɘ] lub [ɪ]) jako „tylko jeszcze odosobnione” w południowej zaborszczczyźnie i „rzadkie” w północnej. W transkrypcjach Z. Topolińskiej występują natomiast wyłącznie barwy odmienne od [ɘ], przy czym bardzo częste jest średnio-zamknięte i przednie [e] (obok głoski bardziej tylnej, czegoś w rodzaju [ɛ], [ɛ̃] lub [ɘ]). Barwę typu [e] potwierdza również późniejsze opracowanie tej badaczki (Topolińska 1982: 49). Takiej barwy w przebadanym materiale nie zanotowałem ani razu. Rozwój */e/→[ɘ]→[e]→[ɘ] na przestrzeni stu parudziesięciu lat jest mało prawdopodobny, podejrzewać więc należy, iż Z. Topolińska uległa

⁹ Oraz od gwar zachodniej części obszaru południowokaszubskiego (Łąkie, Mielno), gdzie zjawisko takie notowałem regularnie.

tu sugestii własnej wiedzy o historii fonetyki polskiej i kaszubskiej oraz wymowie */e/ w innych gwarach (kaszubskich). Tożsamy rozwój */e/ zaszedł również w gwarach centralnokaszubskich (choć tu zdarzają się rzadkie i częściowo niepewne odstępstwa), podczas gdy północna kaszubszczyzna zachowuje w większej lub mniejszej mierze wymowę bardziej peryferyczną.

*/e/ sklasyfikowane zostało przez Z. Topolińską (133) jako głoska centralna (lub tylno-centralna) poziomu /ɔ/. Również w nowszym opisie (Topolińska 1982: 49) opisuje ona ten fonem jako bardziej przedni od /ɔ, o/ (relatywnie scentralizowany w stosunku do nich oraz –wysoki i –niski). Oba opisy odpowiadają barwie typu [e]. W przebadanym materiale rzecz wygląda zupełnie inaczej. Pomiędzy */e/ a /ɔ/ brak istotnej różnicy w osi F2 (z $p=0,602$), przy czym to */e/ jest nawet nieco bardziej tylne. Istotna jest natomiast różnica w osi F1 (z $p<0,000$): */e/ jest przeciętnie wyższe od /ɔ/. Źródłem takich stosunków nie jest przy tym stała różnica w osi F1, ale swobodne – również w zakresie poszczególnych idiolektów – wahania barwy */e/ pomiędzy [ɔ] a [ɤ] przy stałej wymowie /ɔ/ jako [ɔ]. Opozycję fonologiczną */e/ w stosunku do /ɔ/ konstrytuje więc swobodna wariantywność fonetyczna */e/ w przeciwieństwie do stałości wymowy /ɔ/. Realizacje typu [ɔ] są przy tym znacznie częstsze niż typu [ɤ]. K. Nitsch notował tu „mniej ciemne” ó. Taka charakterystyka odpowiadać może zauważalnemu w wynikach analiz akustycznych (por. odpowiednie wartości odchylenia standardowego), pewnemu obniżeniu podwyższonych wariantów */e/ w stosunku do „kardynalnego” [ɔ], skąd moje oznaczenie [ɤ]. K. Nitsch nie notuje tu jednak barwy [ɔ], dostrzegając tylko tendencję do substytucji */e/→[a] pod wpływem sąsiednich gwar polskich (Nitsch 1907: 160). Również F. Lorentz (1925: 20, 36) notuje tylko coś w rodzaju lekko labializowanego [ɔ]. W *Atlasie językowym kaszubszczyzny* poświadczono są obie barwy, przy czym [ɔ] ma tu ogólnie zdecydowanie przeważać. Znaczne okazuje się przy tym jednak również zróżnicowanie gwarowe (AJK, t. 14: 48, mapa syntetyczna 3). Wartości formantowe */e/ i analizy audytywne potwierdzają więc w zasadzie opis *Atlasu*. Odnosząc się do starszych opracowań można przypuszczać, iż warianty typu [ɔ] pojawiły i rozpowszechniły się w pierwszej połowie 20. wieku. Do opisów Z. Topolińskiej trudno się odnieść. Bardzo mało prawdopodobne jest, że chodzi tu o jakiś fakultatywny wariant centralny. Z jednej strony nie został bowiem taki wariant dostrzeżony ani w żadnym innym dotychczasowym opisie (por. jeszcze AJK, t. 14: mapa syntetyczna 1), ani w materiale współczesnym. Z drugiej zaś strony w transkrypcjach Z. Topolińskiej nie występują w ogóle barwy typu [ɔ, ɤ]. Możliwe więc, że mamy tu do czynienia po prostu z błędną percepcją barwy */e/ przez badaczkę. W przebadanym materiale nie zaobserwowałem wymowy dyftongicznej */e/ (por. Topolińska 1982: 50).

Złożony obraz prezentuje wymowa */ə/, któremu odpowiadają na wykresie trzy punkty: *ə[ɔ], *ə[ɛ] i *ə[ɤ]. Informatorzy z Czyczków (C1, C2) wymawiają

*/ə/ zawsze, a informator z Brus (B) przeważnie jako spółgłoskę tylną i labializowaną klasy [ʊ]. Artykulacja bywa czasem bardziej przednia lub tylna, zauważalnym wahaniom podlega również stopień labializacji. Nie stwierdziłem przy tym alofonii sensu stricto, najprawdopodobniej mamy tu do czynienia z variancją o charakterze swobodnym. U informatora B oprócz takich wymówień pojawiają się realizacje oznaczone jako [ɛ̃], słuchowo pośrednie pomiędzy realizacjami /ɛ/ i /e/, wyraźnie od nich odrębne. Z akustycznego punktu widzenia mamy tu artykulację nieco wyższą i zauważalnie bardziej przednią od średnich realizacji /ɛ/. U informatora CZ brak realizacji zaokrąglonych w ogóle. */ə/ jest przez niego wymawiane jako [ɤ] (punkt *ə[ɤ]), nieróżniące się słuchowo od */e/ ($p = 0,62$ dla F1 i $0,248$ dla F2). Zapewne mamy tu do czynienia ze zróżnicowaniem gwarowym, uświadamianym sobie zresztą bardzo dobrze przez informatorów¹⁰. F. Lorentz (1927–1937: 224–225) obserwuje wymowę labializowaną i nielabializowaną, w każdym przypadku odrębną jednak od pozostałych samogłosek. K. Nitsch (1907: 161), abstrahując od zjawisk natury morfologicznej, stwierdza na interesującym nas obszarze – zgodnie z jego terminologią w dialekcie brusko-lesińsko-wielewskim – wyłącznie wymowę o wyraźnym zaokrągleniu. Z. Topolińska (133) dostrzega we wszystkich uwzględnionych punktach terenowych obok wymowy labializowanej występującą „nieraz” barwę [ɤ] (w tekstach na miejscu */ə/ pojawiają się poza tym samogłoski identyczne z kontynuantami */i/). W nowszym opracowaniu stosuje ona natomiast dla opisu */ə/ w Karsinie symbol „y”, co sugerowałoby wyłączność wymowy [ɤ]. W świetle wstępnego komentarza zapis taki wydaje się uwarunkowany czynnikami technicznymi, przy czym można wywnioskować, iż oba warianty wymowy konkurowały ze sobą. Niemniej jednak klasyfikacja fonologiczna uwzględniać się wydaje tylko wariant [ɤ]. Poza tym badaczka zaznacza obecność fakultatywnej wymowy */ə/ jako [i] (Topolińska 1982: 49–50). Wg Hanny Popowskiej-Taborskiej (1961: 57–64) najbardziej typowa wymowa */ə/ na Zaborach to rodzaj „y wymawianego z silnym zaokrągleniem warg”, w Brusach i wsiach sąsiednich samogłoska bliższa „zredukowanemu u”, zwłaszcza po wargowych. Taka wymowa panować ma również zasadniczo w Czyczkowach i Czarniżu. W wygłosie dochodzić ma czasem do delabializacji, co daje barwę jak „z lekka rozszerzone y” (odpowiadałoby to, abstrahując od braku takich ograniczeń dystrybucyjnych we współczesnym materiale, mojemu *ə[ɛ̃]). W niektórych punktach (np. w Leśnie) badaczka stwierdza ogólną tendencję do delabializacji na [ɤ]. W Karsinie (między innymi) odrębność */ə/ zanikła natomiast według H. Popowskiej-Taborskiej niemal zupełnie: */ə/ zlać się tu miało fonetycznie i fonologicznie z */i/ w dźwiękach [i, i]. Według danych i opisu AJK

¹⁰ Informator C1, który w lot pojął cel moich badań terenowych, właśnie z tego powodu celowo namówił swoją żonę – pochodzącą z Czarniża – do uczestnictwa w nagraniu.

takie całkowite utożsamienie się */ə/ i */i/ miało zajść również w Czyczkowach (przy obecności wymowy [ʊ, ɤ] w sąsiednich punktach), np. *zěma* [zima] ‘zima’, *měsz* [miʃ] ‘mysz’ (AJK, t. 14: 92–103, mapy 666–669, szczególnie 97–99, mapa 666). Sprzeczności pomiędzy poszczególnymi opisami świadczyć mogłyby chyba tylko o znacznym zróżnicowaniu indywidualnym. Nie sposób jednak wyjaśnić takim zróżnicowaniem faktu, że eksploratorzy AJK nie stwierdzili w Czyczkowach w wymowie czterech informatorów podstawowych i nieokreślonej liczby dodatkowych realizacji odrębnych od */i/ w ogóle, podczas gdy ja u dwóch informatorów z tej samej wsi zaobserwowałem wyłącznie wymowę typu [ʊ] (zresztą tak jak H. Popowska-Taborska, szczegółowo omawiająca wymowę w Czyczkowach). Prawdopodobieństwo takiego przypadku byłoby bowiem nikłe¹¹. Jeśli nie mamy tu do czynienia z błędem, to jedynym logicznym wytłumaczeniem byłoby, że z jakichś powodów informatorzy AJK z Czyczków unikali bardzo charakterystycznej wymowy [ʊ] na rzecz wymowy typowej dla interdialektu (por. T: 134). Hipoteza taka jest jednak według mnie całkowicie nieprawdopodobna. Wymowa */ə/ – niezależnie od wariantu – jest cechą wyróżniającą zaborszczyznę na tle gwar kaszubskich.

*/o/ realizowane jest jako samogłoska klasy [ʊ], czasem chyba nieco wyższa, bliższa [u]. Zachowana tu więc została wymowa archaiczna, zanikła już w kaszubszczyźnie centralnej, utrzymująca się natomiast w podobnej formie w gwarach północnokaszubskich. W przebadanym materiale brak istotnej statystycznie różnicy wartości formantowych pomiędzy */o/ i labializowanymi kontynuantami */ə/ (dla F1 $p = 0,05$, dla F2 $p = 0,678$), choć trzeba zwrócić uwagę, iż dla F1 p przyjmuje wartość graniczną. Pewnym problemem jest tu stosunkowo niska liczba poświadczeń */o/, nadających się do analizy akustycznej (zaznaczyć należy, że wyłączałem w zasadzie z analiz fony w sekwencjach /Vj, jV, wV, Vw/). Podwyższone realizacje */ə/ są zawsze nieco niższe od realizacji */o/ (i */ə/) i chyba też trochę słabiej zaokrąglone. Różnicę tego rodzaju dostrzegał zresztą Lorentz (1925: 20, 36, 49). Poza tym o opozycji */ə/:*/o/ stanowi swobodna zmienność fonetyczna */ə/ przy stałej wymowie */o/.

Zasadniczą kwestią jest status fonologiczny kontynuantów */ə/ w stosunku do */e, o/. W przypadku */o/ i labializowanych kontynuantów */ə/ Z. Topolińska, jak już wspominałem, widziała stabilną opozycję rzędu. Również opis AJK pozwala dopatrywać się tu opozycji rodzaju [ʊ]:[o] (AJK, t. 14: 96). Niezaokrąglone warianty */ə/ typu [ɤ] Z. Topolińska interpretuje zaś jako alofony /i/ (T: 133). Jest to rozwiązanie niesatysfakcjonujące i w swojej istocie nefonologiczne. Fakultatyw-

¹¹ I – jak już wspominałem – jeden z moich informatorów widział tu różnicę o charakterze gwarowym, a nie indywidualnym. Oczywiście nie jest to charakterystyka, której można w pełni zaufać, ale jednocześnie nie dysponuję przesłankami, które pozwoliłyby mi ją odrzucić.

ne wymowy niezaokrąglone pojawiające się w poszczególnych idiolektach obok częstszych zaokrąglonych w jednych i tych samych morfemach uznać należy za swobodne alofony /ə/.

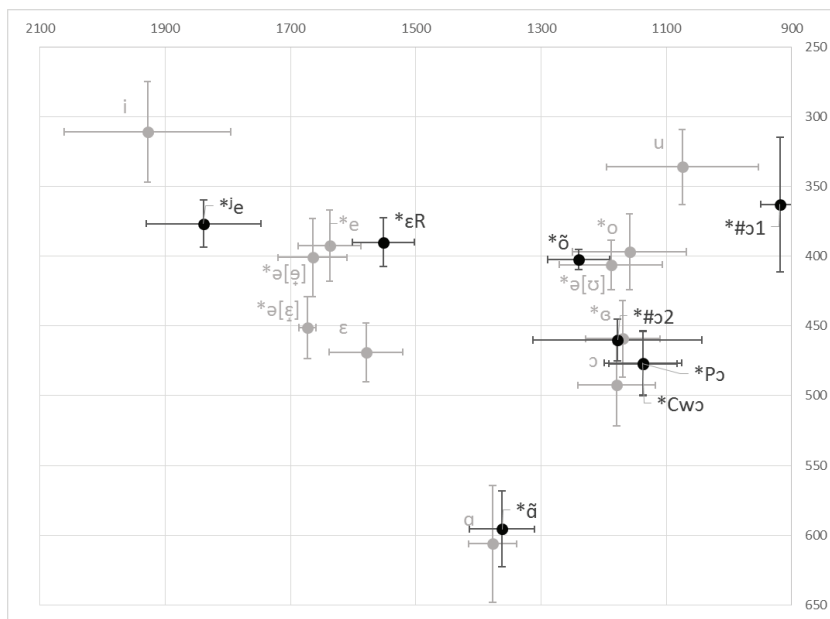
Interpretacja fonologiczna materiału zebranego przeze mnie jest bardziej skomplikowana. W przypadku ogólnego opisu fonologicznego całości zebranego materiału i przy założeniu, że wymowa */ə/ jest uwarunkowana głównie indywidualnie, jego odrębność fonologiczna nie pozostawia żadnych wątpliwości. Opozycję konstytuowałaby tu swobodna wariantywność wymowy */ə/ w stosunku do stabilności wymowy */e, o/ oraz istnienie alofonu charakterystycznego tylko i wyłącznie dla */ə/ (tj. [ɛ]). Głoski [ɔ, ɛ, ɟ] byłyby w takim ujęciu swobodnymi alofonami /ə/. Sekwencja /tə/ realizowana byłaby jak [tɔ, tɛ, tɟ] (np. *tě* [tɔ, tɛ, tɟ] ‘ty’), sekwencja /te/ tylko jak [tɟ] (np. *téz* [tɟ]), a sekwencja /to/ tylko jak [tɔ] (np. *tóny* [toni] ‘tani’)¹². Rzecz przedstawia się inaczej, jeśli rozpatrywać poszczególnych informatorów oddzielnie przy założeniu, że ich wymowa jest reprezentatywna i uniwersalna dla odpowiedniego punktu terenowego (czy dla obszaru gwarowego, do którego punkt ten należy). Opozycja u informatora z Brus byłaby nadal oczywista, materiał sugeruje bowiem swobodną wariację [ɔ, ɛ], przy czym [ɛ] jest alofonem unikalnym dla /ə/. U informatora z Czarniża natomiast nie sposób zaś odróżnić */ə/ od */e/ i przyjęć by tu należało jeden fonem. Analogicznie u informatorów z Czyczków trzeba by stwierdzić zlanie się */ə/ i */o/ (por. jednak podrozdział o długościach inhereentnych). Na daną chwilę skłaniam się ku rozwiązaniu uogólniającemu. Rzecz wymaga jednak dalszych, szczegółowych i ukierunkowanych badań.

Na wykresie (2) przedstawione zostały wartości formantowe pozostałych godnych uwagi jednostek samogłoskowych zaborszczyzny.

**je* symbolizuje *é* po spółgłoskach palatalnych. W przebadanym materiale zachowuje ono wyraźną odrębność od realizacji /i/ (co stanowi różnicę w stosunku do gwar centralnokaszubskich). Z racji na sąsiedztwo spółgłoski palatalnej artykulacja jest bardziej przednia od podstawowego alofonu [ɟ], można ją zaliczyć do klasy [e]. Nie mamy tu oczywiście do czynienia z archaizmem, a z banalnym procesem asymilacyjnym. F. Lorentz (1927–1937: 206) zauważył zresztą, iż barwa typu [ɟ] szerzy się w gwarach południowokaszubskich w pierwszym rzędzie właśnie po spółgłoskach miękkich.

**εR* reprezentuje */ε/ przed sonornymi. Mamy tu artykulację całkowicie tożsamą słuchowo z realizacjami */e/, niższa wartość F2 uwarunkowana jest zapewne specyficznym kontekstem prawostronnym. Wymowa tego typu występuje regularnie przed /r, l/ (*serce* [‘sɛrtɛ] ‘serce’, *zielony* [‘zɛłɔni] ‘zielony’) i fakultatywnie przed /w/ (*wełna* [‘vɛwnɔ] obok [‘vɛwnɔ] ‘wełna’).

¹² Tego typu opozycje charakterystyczne są zresztą dla zachodniego obszaru gwar centralnokaszubskich.

Wykres 2. Wartości formantowe pobocznych jednostek samogłoskowych pod akcentem.

*ã oznacza samogłoskowy kontynuans nosówki krótkiej w śródgłosie. Nie różni się on, jak widać, w żaden istotny sposób od */a/. Co istotne, w materiale stwierdziłem konsekwentne rozłożenie nosówki na sekwencje [VN]. Kontynuans wokaliczny jest przy tym w zasadzie całkowicie odnosowiony. Przed zwartymi i afrykatami symbolowi [N] odpowiada spółgłoska nosowa zgodna co do miejsca artykulacji z następującą spółgłoską, np. *tāpi* ['tāmpi] 'tępy', *zābē* ['zāmbō] 'zęby', *piāc* [pēants] 'pięć', *rāce* ['rāntse]. Przed szczelinowymi – tak jak w polszczyźnie – mamy tu natomiast nosowy gład, np. *miāso* ['mjaũsō], *jāzēk* ['jaũzok] 'język'. Symbol *ō reprezentuje samogłoskowy kontynuans nosówki długiej. Niestety w liście mamy tylko jedną relewantną formę (*zwią-zany* ['zvjoũzāni] 'związany'). Zarejestrowana wymowa dyftongiczna sugeruje tu jednak rozwój identyczny jak w przypadku nosówki krótkiej. Barwa */ō/ odpowiada barwie */o/; nieco bardziej przednia artykulacja jest wynikiem lewostronnego sąsiedztwa spółgłoski palatalnej wraz z prawostronnym sąsiedztwem koronalnej. Co do barwy obu pierwotnych samogłosek nosowych, stan w przebadanym materiale odpowiada ogólnie stanowi w opracowaniu Z. Topolińskiej (133). Nie stwierdziłem co prawda wspomnianych przez badaczkę tendencji do zmiany barwy *[ã] na [ε] pod wpływem interdialektu oraz do wymowy typu [ɐ] (T: 134, 136), ale to zjawiska mniejszej wagi i niekoniecznie typowe dla przebadanych przeze mnie punktów terenowych nawet wówczas. Zasadniczą różnicę

stanowi natomiast kwestia nosowości. W transkrypcjach Z. Topolińskiej bogato poświadczona jest wymowa „synchroniczna” nosówek nie tylko przed szczelinowymi i w wygłosie, ale również przed zwartymi. Taka wymowa swobodnie konkuruje przy tym z rozszczepieniem (pełnym i niepełnym) i denazalizacją¹³. Badaczka przyjmuje zresztą dwa „fakultatywne” samogłoskowe fonemy nosowe (T: 133), w późniejszym opracowaniu uznając /ũ/ w Karsinie za fonem „obligatoryjny” (Topolińska 1982: 49). W przebadanym przeze mnie materiale nie sposób mówić o jakichkolwiek fonologicznych samogłoskach nosowych. W śródgłosie (pod akcentem) mamy tu zawsze artykulacje złożone, reprezentujące niewątpliwe sekwencje bifenematyczne /VN/. Przed zwartymi – jeżeli w danym rdzeniu występuje stale jedna i ta sama spółgłoska nosowa – segmentowi /N/ odpowiadają /m, n/ i zapewne /ŋ/ oraz ewentualnie /ɲ/ (oba niepoświadczone w materiale). Głajd typu [ũ] interpretować należy jako alofon /ŋ/.

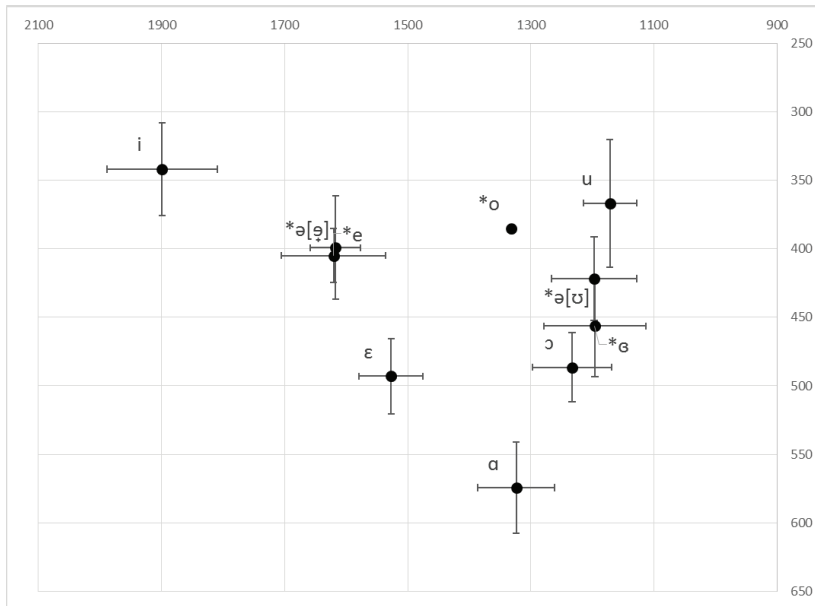
Punkt *Pɔ reprezentuje kontynuant */ɔ/ po wargowych, tylnojęzykowych i w nagłosie, a punkt *Cwɔ kontynuant */ɔ/ po /w/ ← */ɰ/. W materiale Topolińskiej obserwujemy tu fakultatywną dyftongizację ([wɔ]) lub przesunięcie artykulacji w przód po /w/ ([œ]?). Taką wymowę potwierdza badaczka w późniejszym opracowaniu (Topolińska 1982: 50). W przebadanym materiale wymowy dyftongicznej nie stwierdziłem w śródgłosie ani razu i tylko wyjątkowo zanotowałem ją w nagłosie (*òwca* [ˈwɔftsq] ‘owca’ i [ˈwɔddixɛɪ] ‘oddychaj’ obok częstszego [ɔftsq] itd.). Nie natrafiłem również na przesunięcie artykulacji w przód. Wartości formantowe */ɔ/ w tych pozycjach nie różnią się niczym istotnym od wartości w pozostałych położeniach. Minimalnie wyższa i bardziej tylna artykulacja uwarunkowana jest lewostronnym sąsiedztwem spółgłosek wargowych i tylnojęzykowych. Punkty *#ɔ1 i *#ɔ2 reprezentują odpowiednio początkową i końcową fazę rzadkiego dziś dyftongu powstałego z nagłosowego */ɔ/. Wartości formantowe potwierdzają, iż mamy tu do czynienia z artykulacją typu [wɔ].

3. Samogłoski nieakcentowane

Na wykresie (3) przedstawione zostały wartości formantowe podstawowych jednostek samogłoskowych poza akcentem wraz z odchyleniem standardowym.

Obserwujemy tu zgodnie z oczekiwaniami pewien stopień centralizacji i silniejsze zachodzenie na siebie pól akustycznych sąsiadujących samogłosek w sto-

¹³ Mając na uwadze rozwój badań fonetycznych i dzisiejszych wymagań stawianych opisom, interpretacja fonologiczna tych swobodnych wahań jest w opracowaniu Z. Topolińskiej wysoce niezadowolająca, patrz (Jocz 2013: 128–131).

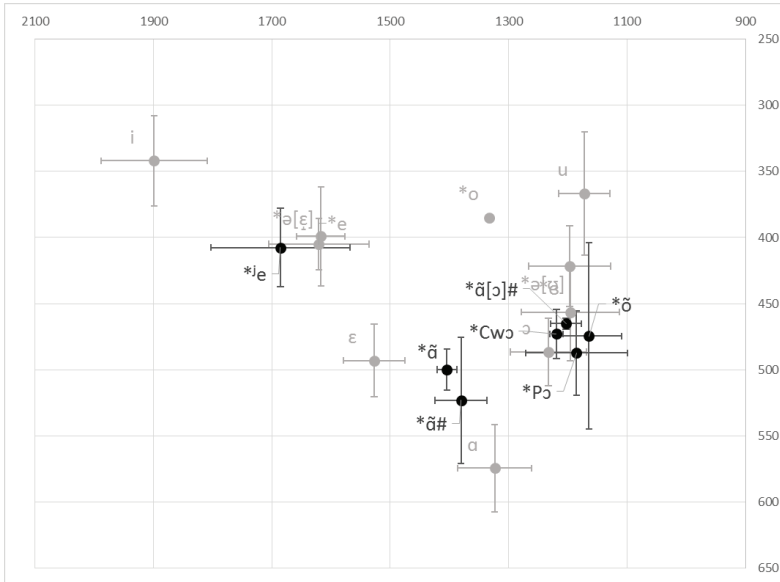
Wykres 3. Wartości formantowe podstawowych jednostek samogłoskowych poza akcentem.

sunku do pozycji akcentowej, ogólna forma systemu oraz stosunki pomiędzy poszczególnymi fonemami nie ulegają jednak w zasadzie żadnym zmianom. Brak tu jakichkolwiek znaczących redukcji, co odróżnia zaborszczyznę od gwar północnokaszubskich i w pewnej mierze również centralnokaszubskich. Umieszczenie */o/ jest z racji na to, że punkt odpowiada jednemu jedynemu pomiarowi, wysoce niepewne i nie wnosi niczego do dyskusji na temat stosunku */o/ i labializowanego kontynuantu */ɔ/. Godne zauważenia jest występowanie u informatora CZ wariantu scentralizowanego wariantu /i/ po palatalnych (nieuwzględnionego na wykresie), np. *słodczy* [swɔtʲɛɟ] ‘słodki’.

Na wykresie (4) przedstawiono wartości formantowe pozostałych godnych uwagi jednostek samogłoskowych dialektu poza akcentem.

Do punktów *ie, *Cwɔ i *Pɔ zastosowanie mają uwagi sformułowane w kontekście samogłosek akcentowanych.

Punkty *ã i *ã# reprezentują odpowiednio śródgłosowe i wygłosowe */ã/ u informatorów C1, C2 i B. W śródgłosie, tak jak pod akcentem, dochodzi do pełnego rozszczepienia (*dzesãc* [dzesants] ‘dziesięć’). Zastanawiające jest tu wyraźne podwyższenie kontynuantu wokalicznego w stosunku do nieakcentowanego */a/ (wymowa typu [ɛ]). Można by tu ewentualnie podejrzewać jakiegoś rodzaju zachowanie dawnej opozycji */a/ : */ã/. Stosunkowo mała liczba poświadczeń */ã/ uniemożliwia jednak sformułowanie zdecydowanych wniosków. Poza tym zacho-

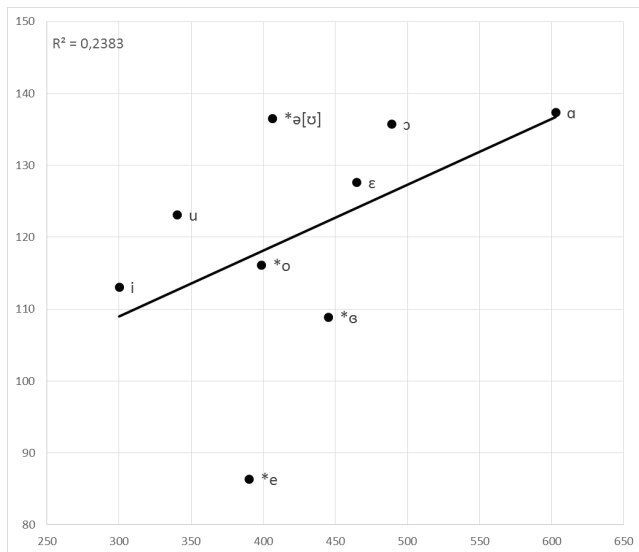

Wykres 4. Wartości formantowe pobocznych jednostek samogłoskowych poza akcentem.

wanie opozycji poza akcentem przy jej niewątpliwiej utracie pod akcentem byłoby dość nieoczekiwane. Widzieć tu więc należy raczej działanie przypadku połączone z brakiem wyważenia kontekstu fonetycznego (dla śródgłosu wyłącznie kontekst /s_n/, w którym przesunięcie /a/ w przód i w górę jest oczekiwane) oraz enklitycznego charakteru *sã* (skąd pochodzą poświadczenia wygłosowe), występującego w ponadprzeciętnie długich dla materiału badawczego słowach fonetycznych (co może skutkować silniejszą redukcją). Z nieuwzględnionych na wykresie poświadczeń podać należy jeszcze *szijã* ['ʃijã] (C1), ['ʃijɛ] (C2) 'szyję' (osoba 1. zamiast zamierzonej w liście 3.). Punkt **ã[ɔ]#* reprezentuje realizację wygłosowego **/ã/* u informatora CZ. W przeciwieństwie do pozostałych informatorów mamy tu głoskę [ɔ]. Trudno powiedzieć, czy jest to różnica o charakterze gwarowym, czy indywidualnym lub losowym. Jeżeli denazalizacji (nie zanotowałem ani jednego poświadczenia z zachowaniem nosowości w wygłosie) rzeczywiście towarzyszą swobodne wahania barwy wygłosowego kontynuanta wokalicznego, to być może adekwatne byłoby tu przyjęcie fonologicznego /aŋ/ z zerowym alofonem /ŋ/, patrz (Jocz 2013: 154–157). W śródgłosie mamy tu sekwencje bifonematyczne /VN/ (patrz wyżej). **õ* symbolizuje śródgłosowe nieakcentowane **/õ/*. W przebadanym materiale jego wymowa jest silnie zróżnicowana w osi F1 (od samogłoski klasy [ɔ] do [u]). Niewykluczone, że wymowy bardziej otwarte są wynikiem wpływu języka polskiego. Niestety nie dysponuję poświadczeniami dla pozycji wygłosowej.

4. Długość samogłosek

Oprócz długości fonologicznych każda samogłoska charakteryzuje się również średnią długością inherentną. Ogólna zasada, wynikająca z anatomii i fizjologii narządów mowy, jest taka, iż – przy pozostałych warunkach równych – samogłoski niskie są średnio dłuższe od wysokich. Pomimo braku długości fonologicznych analiza czasu trwania samogłosek jest w tym przypadku całkowicie uzasadniona, mamy bowiem w gwarach kaszubskich do czynienia z różnymi odstępstwami od przedstawionej tu ogólnojęzykowej zasady, istotnymi dla fonetycznej charakterystyki poszczególnych segmentów oraz interesującymi z punktu widzenia diachronicznego. Np. w gwarach centralno- i północnokaszubskich */ə/ charakteryzuje się długością całkowicie niezgodną z wartościami F1 (i ew. wyraźną peryferycznością w przestrzeni samogłoskowej), a w gwarach północnokaszubskich samogłoski tylne wykazują ponadprzeciętną długość, niewynikającą wprost z pozostałych cech fonetycznych (tj. z wybitnej tylności i ew. dyftongiczności). Na wykresie (5) przedstawiona jest zależność długości (oś y; ms) i wartości F1 (oś x; Hz) samogłosek akcentowanych. Jednostek charakterystycznych tylko dla jednego informatora nie uwzględniłem. Z powodu braku zaokrąglonych realizacji */ə/ i ogólnej szybszej wymowy oraz mniejszego zróżnicowania długości poszczególnych samogłosek u CZ odrzuciłem całość danych pochodzących od tego informatora (w innym wypadku doszłoby do zaburzenia rzeczywistych stosunków */ə/ z pozostałymi samogłoskami).

Wykres 5. Długości samogłosek pod akcentem.

Ogólna korelacja pomiędzy obu zmiennymi jest przeciętna (współczynnik korelacji wyniósł 0,49). Wyraźnie wybija się tu */e/, krótsze od pozostałych samogłosek poziomu średnio-zamkniętego i najkrótsza samogłoska w ogóle. Co ciekawe, równie krótkie (87 ms) jest [ɛ] powstałe z */ε/ przed sonornymi (nieuwzględnione na wykresie). Również u niewziętego tu pod uwagę informatora CZ */ε/ wraz z [ɛ] jako kontynuantem */ə/ jest najkrótsze (95 ms dla obu jednostek). Pewną rolę może odgrywać tu dodatkowy czynnik fonetyczny, a mianowicie artykulacja bliska neutralnej samogłosce [ə], która może wywoływać skrócenie niezależne od wartości F1 (por. Jocz 2011: 188–189). Podobnego zjawiska nie zaobserwowałem jednak w materiale centralnokaszubskim pomimo tożsamej wymowy */e/, sama artykulacja nie może więc tu być czynnikiem jedynym. Jeżeli nie jest to wynik przypadku lub niejednorodności kontekstów fonetycznych (czego niestety przy stosunkowo małej liczbie jednostek nie sposób wykluczyć), to należy zastanowić się nad jakimś uwarunkowaniem systemowym. Można podejrzewać, iż krótkość jest dodatkowym – poza cechami spektralnymi – sygnałem odróżniającym */e/ (czy też w ogóle [ɛ], niezależnie od jego wartości fonologicznej) od bliskiego jemu akustycznie /ε/. Współczynnik korelacji bez uwzględnienia */e/ wyniósł 0,59 (korelacja wysoka). Różnice pomiędzy /ε, ə/ i */ə/ uznałbym za przypadkowe. To samo dotyczy */ə/[ɔ] i */o/, choć kusząca mogłaby się tu wydawać hipoteza, iż jest to (dodatkowa) cecha odróżniająca obie jednostki fonologiczne. Liczba przeanalizowanych fonów jest jednak ogólnie niezbyt wysoka, a konteksty fonetyczne w pewnej mierze niezrównoważone, co utrudnia wysunięcie tak daleko idących wniosków, zwłaszcza, że nie stwierdziłem tu żadnej różnicy uchwytnej audytywnie. Co jednak bardzo istotne, uwzględniony tu kontynuant */ə/ nie wykazuje wybitnej krótkości, a wręcz przeciwnie prezentuje się jako samogłoska stosunkowo długa na tle pozostałych (w przebadanym materiale ma praktycznie taką samą długość jak niskie /a/). Jest to uderzająca różnica w stosunku do gwar centralno- i północnokaszubskich.

5. Podsumowanie fonologiczne

Z ogólnego punktu widzenia – na przyjęcie którego się zdecydowałem – od czasu ostatnich opisów fonologicznych utrzymały się w zaborszczyźnie wszystkie samogłoskowe fonemy ustne. Jeżeli przyjąć punkt widzenia bardziej szczegółowy z odpowiednimi założeniami (patrz wyżej), to stwierdzić należy w Czyczkowach zlanie się */ə/ z */o/, w Czarniżu zlanie się */ə/ z */e/ i zachowanie opozycji tylko w Brusach. W przebadanym materiale nie stwierdziłem ani tendencji do usuwania */ə/ na korzyść /i/, ani substytucji */ə/ na /a/, wspomnianych przez Z. Topolińską jako wpływy interdialektu (134). Być może pewną rolę odegrał tu fakt, iż mój

sposób przeprowadzania nagrań (pytanie o pojedyncze, izolowane słowa) skłaniał informatorów do wymowy najbardziej pełnej i starannej, podczas gdy materiał przebadany przez Z. Topolińską składa się z tłumaczeń całych zdań oraz ze swobodnych wypowiedzi, gdzie o takie wpływy łatwiej.

Nie sposób mówić w moim materiale o samogłoskowych fonemach nosowych. W śródgłosie przed zwarciem doszło do konsekwentnego fonetycznego i fonologicznego rozszczepienia nosówek. Tendencję do takiej wymowy obserwowała zresztą – uznając ją za wpływ interdialektu – już Z. Topolińska (134), przyjmująca jednak dwie nosówki fonologiczne¹⁴. Również przed szczelinowymi stwierdziłem wyłączenie wymowę złożoną. Trudno powiedzieć, czy jest to rzeczywista różnica w stosunku do wymowy starszej. Problemem wielu opisów fonetyki polskiej i kaszubskiej (w tym gwarowej) jest bowiem określanie mianem „synchronicznej” wymowy zarówno rzeczywiście synchronicznej, jak i dyftongicznej. Poświadczenia dla pozycji wygłosowej są stosunkowo nieliczne i ograniczone do */ǃ/, we wszystkich jednak przypadkach doszło do odnosowania.

Przejdźmy do kwestii transkrypcji fonologicznej, dotychczas stosowałem bowiem zapis wysoce symboliczny, w którym dobór liter miał w dużej mierze charakter historyczny. Pozwoliło to na zachowanie jasności wyводу (zwłaszcza w kontekście odniesień do dotychczasowej literatury), w podsumowaniu – jak już zapowiedziałem powyżej – przedstawić chcę ostateczny nabór symboli, możliwie odpowiadający współczesnej wymowie, ale jednocześnie prosty. Oznaczenia /i, u, a/ są w pełni adekwatne fonetycznie. Inaczej rzecz ma się z */e, o/. W rzeczywistości mamy tu głoski typu [ɘ, ɔ], które z punktu widzenia wymowy w połączeniu z regułą unikania diakrytyki w zapisie fonologicznym najlepiej byłoby oznaczyć jako /ɪ, ʊ/. Za pozostawieniem symboli /e, o/ przemawia jednak zasada IPA zalecająca stosowanie podstawowych liter alfabetu łacińskiego, jeśli to możliwe. */ɔ/ z racji na poziom średnio-wysoki oraz dominację wymowy labializowanej w przebadanym materiale postanawiam oznaczać jako /ø/. */ɛ/ jest głoską wyraźnie scentralizowaną i adekwatnym symbolem mogłoby tu być również /ɜ/, byłaby to jednak w zasadzie zmiana dla zmiany, pozostaną więc przy oznaczeniu /ɛ/. */ɔ/ jest samogłoską o nikłym stopniu labializacji, w przeciwieństwie do niego */ɛ/ ma tendencję do peryferyczności i silniejszego zaokrąglenia. W związku z tym postanawiam */ɔ/ oznaczyć symbolem /ʌ/, a zwolnioną w ten sposób literę /ɔ/ przeznaczyć właśnie dla */ɛ/.

W tabeli (2) przedstawiam własną próbę ustalenia cech dystynktywnych fonemów samogłoskowych współczesnego dialektu zaborskiego. System ten nie sposób bez szkody dla adekwatności opisu fonologicznego samego w sobie

¹⁴ Zresztą już dla materiału Z. Topolińskiej skłaniałbym się do interpretacji bifonematycznej (por. Jocz 2013: 128–131).

i w stosunku realiów fonetycznych ująć w tradycyjnym systemie binarnych cech dystynktywnych, przewidującym tylko trzy poziomy i w razie potrzeby stosującym cechy jak $[\pm\text{napięte}]$ czy $[\pm\text{ATR}]$, sprowadzone w takich przypadkach do roli lichej protezy. Z tego powodu przyjmuję zaproponowaną przez w opracowaniu (Clements i Hume 1995) dodatkową cechę $[\pm\text{otwarte}]$. Kompletny zestaw cech dystynktywnych to: $[\pm\text{tylne}]$, $[\pm\text{wysokie}]$, $[\pm\text{niskie}]$, $[\pm\text{otwarte}]$ i $[\pm\text{peryferyczne/napięte}]$.

		-tylne		+tylne	
		+napięte	-napięte	-napięte	+napięte
+wysokie, -niskie	-otwarte	i			u
-wysokie, -niskie	-otwarte		e	ə	o
	+otwarte		ɛ	ʌ	ɔ
-wysokie, +niskie	+otwarte		ɑ		

Tabela 2. Cechy dystynktywne fonemów samogłoskowych dialektu zaborskiego.

Na koniec wypada przedstawić macrycę rozpoznawania fonemów (tabela 3).

	ɑ	i	u	e	ɛ	o	ə	ɔ	ʌ
niskie	+	-	-	-	-	-	-	-	-
wysokie	○	+	+	-	-	-	-	-	-
tylne	○	-	+	-	-	+	+	+	+
otwarte	○	○	○	-	+	-	-	+	+
napięte	○	○	○	○	○	+	-	+	-

Tabela 3. Matryca identyfikacji fonemów dialektu zaborskiego.

Zaproponowana klasyfikacja tworzy klasy przekonujące ze względu na różne, w tym drugorzędne, cechy fonetyczne i pozwala w prosty sposób opisać nieliczne funkcjonujące synchronicznie procesy fonetyczne i fonologiczne. Wszystkie -tylne są płaskie. Wszystkie +tylne wykazują silniejszą lub słabszą labializację, przy czym +tylne, +napięte są zawsze (/u, o/) lub fakultatywnie (/ɔ/) wyraźnie zaokrąglone. U +tylnych, -napiętych labializacja jest albo co najwyżej słaba (/ʌ/), albo fakultatywna (/ə/). W przypadku +tylnych, -wysokich i -niskich cecha $[\pm\text{peryferyczne/napięte}]$ fakultatywnie – i dość często czy nawet przeważnie – jest

neutralizowana na poziomie fonetycznym: /ø, o/ mają wspólny alofon [ɔ], /ʌ, ɔ/ zaś wspólny alofon [ʌ] (czy słabo labializowane [ɔ]). Fonem /ø/ traci na poziomie fonetycznym fakultatywnie cechę [+tylne], co ciągnie za sobą – połączoną z utratą redundantnej fonologicznie, ale inherentnej dla klasy tylnych, labializacji – powierzchniową identyfikację z realizacjami jego nietylnego odpowiednika, czyli /e/ lub artykulację im bliską. Możliwa jest chyba poza tym powierzchniowa neutralizacja cechy [±otwarte] na korzyść wymowy [–otwartej] w części par. Mam tu na myśli prawdopodobną, fakultatywną wymowę /ɔ/ tożsamą z alofonem głównym /o/ (choć analizy akustyczne sugerują tylko zbliżenie i brak całkowitej identyfikacji) oraz wymowę /e/ odpowiadającą wariantowi podstawowemu /e/ przed sonornymi (jeżeli to żywy proces fonologiczny, co jest nieco niepewne). Warto zwrócić uwagę na fakt, że omawianym tu procesom podlegają wyłącznie –wysokie i –niskie. Fonemy /i, a, u/ są zaś w pełni „stabilne” (inaczej niż w gwarach centralno- i północnokaszubskich).

6. Uwagi końcowe

Pomimo zachowania wszystkich opozycji fonologicznych w zakresie samogłosek ustnych można z dużą dozą prawdopodobieństwa mówić o pewnej polonizacji fonetycznej. Należy tu niska i słabo labializowana, nieperyferyczna wymowa /ɔ/, niska i scentralizowana wymowa /e/, zanik barwy [e] u kontynuantów */e/ (jest to wpływ najprawdopodobniej już stosunkowo dawny), ostateczne wycofanie się wariantów bardziej przednich oraz dyftongicznych /u/ i /ɔ/. Abstrahując od kwestii fonologicznych, do wpływów takich należy również konsekwentne rozszczepienie fonetyczne dawnych samogłosek nosowych. Poza tym nie można zaobserwować w systemie wokalicznym zaborszczyzny jakiegokolwiek dynamiki wewnętrznej, tak przecież typowej dla wielu gwar północnokaszubskich i centralnokaszubskich. Obie cechy związane są być może z nieco wcześniejszym i głębszym ograniczeniem ról komunikacyjnych gwar południowokaszubskich, które oprócz wpływu literackiej polszczyzny (wspólnego dla całej kaszubszczyzny) stale wystawione były również na bezpośredni wpływ sąsiadujących gwar polskich.

Niestety – z powodu szczupłości materiału badawczego – nie wszystkie problemy fonetyczne i fonologiczne mogłem rozwiązać całkowicie i ostatecznie (dotyczy to szczególnie rozwoju samogłosek nosowych poza */[ã] w śródgłosie). Mam jednak nadzieję, że w ostatecznym rozrachunku kwestie rozwikłane przeważają nad nierozwikłanymi. Poza skromnym wkładem w stan wiedzy o kaszubszczyźnie życzyłbym sobie, żeby artykuł ten unaoczniał również potencjał metod akustycznych w badaniach nad fonetyką i fonologią dialektalną.

7. Dodatek: dane liczbowe

akcentowane					nieakcentowane				
	F1	F2	o. F1	o. F2		F1	F2	o. F1	o. F2
α	606	1378	42	39	α	574	1324	33	62
*ə[ɔ]	406	1188	18	82	*ə[ɔ]	422	1197	31	69
ε	469	1579	21	59	ε	493	1527	28	52
*e	393	1637	25	50	*e	405	1621	20	85
ɔ	492	1179	29	61	ɔ	486	1233	25	65
*o	397	1159	27	91	*o	385	1332		
*e	459	1170	27	59	*e	456	1196	37	83
i	311	1928	36	133	i	342	1899	34	90
u	336	1075	27	121	u	367	1172	47	43
*ə[ɛ]	451	1673	22	14	*ə[ɛ]	399	1617	38	41
*ə[ɔ]	401	1665	28	55	*ã	500	1404	16	17
*ã	596	1362	27	52	*ã#	523	1381	48	44
*je	377	1839	17	91	*ã[ɔ]#	465	1203	4	26
*Pɔ	477	1138	23	54	*je	408	1686	30	117
*Cwɔ	477	1137	23	62	*Pɔ	487	1185	32	86
*eR	390	1552	18	49	*Cwɔ	473	1219	19	11
*ō	402	1240	7	50	*ō	475	1164	70	55
*#ɔ1	363	918	48	30					
*#ɔ2	460	1178	15	134					

Tabela 4. Wartości formantowe samogłosek akcentowanych i nieakcentowanych

	α	*ə[ɔ]	ε	*e	ɔ	*o	*e	i	u
F1	603	406	465	390	489	399	445	300	340
T	137	137	128	86	136	116	109	113	123

Tabela 5. Dane liczbowe dotyczące długości inherentnej samogłosek akcentowanych

Literatura

- AJK, 1964–1978, *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, opr. przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod kier. Z. Stiebera, od t. 7. pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, tom wstępny oraz tomy 1–15, Wrocław : Warszawa : Kraków.
- Clements G. N., Hume E., 1995, *The Internal Organization of Speech Sounds*, [w:] *The Handbook of Phonological Theory*, ed. J. Goldsmith, Oxford.
- Jocz L., 2011, *Wokality system hornjoserbskeje řeče přítomnosće*, Szczecin. Wersja elektroniczna: <https://www.academia.edu/7302143/> [dostęp 23.07.2015].
- Jocz L., 2013, *System samogłoskowy współczesnych gwar centralnokaszubskich*, Szczecin. Wersja elektroniczna: <https://www.academia.edu/7064546/> [dostęp 23.07.2015].
- Jocz L., w druku, *System samogłoskowy współczesnej kaszubszczyzny północno-zachodniej*.
- Lorentz F., 1924, *Teksty pomorskie (kaszubskie)*, Kraków.
- Lorentz F., 1925, *Geschichte der pomoranischen (kaschubischen) Sprache*, Berlin : Leipzig.
- Lorentz F., 1927–1937, *Gramatyka pomorska*, Poznań.
- Nitsch K., 1907, *Dyalekty polskie Prus zachodnich*, „Materiały i prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 3.
- Nitsch K., 1955, *Północno-polskie teksty gwarowe. Od Kaszub po Mazury*, Kraków.
- Popowska-Taborska H., 1961, *Centralne zagadnienie wokalizmu kaszubskiego. Kaszubska zmiana $\epsilon \geq i$ oraz \check{y} , $\check{u} \geq \partial$* , Wrocław : Warszawa : Kraków.
- Sawicka I., 2007, *Język polski*, [w:] *Fonetyka i fonologia*, red. I. Sawicka [= *Komparacja współczesnych języków słowiańskich*], Opole.
- Topolińska Z., 1967, *Teksty gwarowe południowokaszubskie z komentarzem fonologicznym*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 6.
- Topolińska Z., 1982, *Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego Atlasu Językowego”*, zes. 1: *Kaszuby, Wielkopolska, Śląsk*, Wrocław.
- Гильфердингъ А., 1862, *Остатки Славянъ на южномъ берегу Балтійскаго моря*, Санкт-Петербургъ.

Summary

The Vowel System of the Contemporary Zaborian Dialects

The aim of this paper is to give a preliminary phonological and phonetic description of the vowel system of the contemporary Zaborian dialect of Kashubian. The analysis is based on the pronunciation of 150 words by four speakers of this dialect. All oral vowel phonemes reported in the older descriptions – /i, u, a, e, ε, o, ɔ, ø, ʌ/ – have been retained, possibly with some restrictions to /ø/ in some

parts of the dialectal area. Conversely, the nasal vowels were lost (depending on the position, they split into /VN/ or became denasalized). From the phonetic point of view, there are some recent changes to report, e.g. (1) the loss of fronted and diphthongal variants of /u, ɔ/, (2) the loss of [e] as main allophone of /e/ and its pronunciation as [ɤ], and (3) a relatively lax pronunciation of /ɛ, ɔ/. All these changes are likely to be the result of the Polish influence. The phoneme /e/ has a regular length, unlike its counterparts in other Kashubian dialects. Generally, the vowel system of Zaborian does not show any internal dynamics, in contrast to the systems of Central and North Kashubian.

Keywords: Kashubian dialectology, Kashubian phonetics, Kashubian phonology, vowel system, acoustic phonetics.